

Enevælden og Danmarks modernisering

AF JEPPE NEVERS

42 **D**en 1. februar 2016 gik Per Boje på pension fra sin stilling som professor i historie og leder af Center for Industri- og Erhvervshistorie ved Syddansk Universitet. For at markere dette og derigennem Pers store betydning for forskningen i dansk social og økonomisk historie (herunder tilblivelsen af tidsskriftet *Fabrik & Bolig*) har redaktionen spurgt mig, om jeg kunne skrive en tekst om Pers arbejde. Det gør jeg med glæde. Det er dog ikke nogen nem opgave, da Per har skrevet om et væld af forskellige emner; og opgaven bliver ikke nemmere af, at han stadig er en aktiv historiker, der i øvrigt udfylder en vigtig rolle som emeritus på sit gamle center, der i 2016 blev omdannet til Center for Maritim- og Erhvervshistorie.

Det virker derfor helt forkert at skrive en tekst med et lidt nekrologagtigt tilbageblik. I stedet har jeg valgt at skrive et lille essay om det første og hidtil eneste bind af Pers afsluttende hovedværk *Vejen til velstand*, et værk i tre bind om udviklingen af dansk kapitalisme siden 1700-tallet. Det første bind handler om arven fra enevælden, nærmere bestemt om perioden 1730-1850. Når jeg har valgt at fokusere på dette værk, skyldes det ikke kun, at det giver et ret godt billede af, hvordan Per opfatter det moderne Danmarks udvikling, men også at det er en imponerende historisk syntese med en ny og desværre lidt oversat fortælling om, hvordan Danmark blev et moderne og velstående land.

Til varedeklaration skal det nævnes, at jeg har arbejdet sammen med Per i godt 10 år. Jeg har derfor fulgt hans arbejde i de år, hvor han arbejdede på dette værk, og jeg skrev desuden mit eget post.doc.-projekt (om industrialiseringens idéhistorie) under hans vejledning. Med årene blev jeg altså en slags voksenlærling hos ham, og det farver naturligvis det følgende.

VEJEN TIL VELSTAND

Hvordan gik det til, at Danmark blev et af verdens mest velstående lande – og hvorfor blev vi ikke rigere, end vi trods alt blev? Det er kort fortalt den problemstilling, Per ønsker at give sit bud på i sit store trebindsværk. Den sidste del af problemstillingen vil især blive behandlet i de to kommende bind om perioden siden midten af 1800-tallet. I dette første bind om arven fra ene-

vælden søges derimod et bud på, hvordan det gik til, at Danmark allerede i 1800-tallet blev et af de mest moderniserede og velstående lande i verden.

Hvis vi ønsker et svar på det spørgsmål, skal vi ifølge Per begynde med at viske tavlen ren. Vi går nemlig alle sammen – fra læg til lærd – rundt med forskellige stumper af en ”grundfortælling” om Danmarks modernisering, som i bedste fald er utilstrækkelig og i værste fald helt forkert. Det er fortællingen om, at ”Danmark er et land fattigt på råstoffer og andre naturgivne fordele, og at vi alene har opnået vores høje velstand gennem en kollektiv indsats. Det er en fortælling med rødder hos de national-liberale historikere, som andelsbevægelsen og arbejderbevægelsen har tilsluttet gennem støtte til historieskrivning, der har betonet de to bevægelseres rolle i den danske velstandsudvikling.”¹⁾ På det politiske plan har det handlet om de folkelige bevægelser og de store organisationer og om deres forhandlinger og kompromisser. Det er en fortælling, der ganske vist indeholder en konflikt om, hvorvidt Danmark skal være et landbrugs- eller et industriland, ”men den harmonerer smukt ved at fremhæve vejen til dansk succes gennem en særlig dansk model præget af bredt mobiliserende bevægelser fra slutningen af 1800-tallet.”²⁾ Man kunne tilføje, at den er smuk, fordi dem, der gav os demokratiet (bonde- og arbejderbevægelsen), dermed også bliver dem, der gav os vores velstand. Problemet er bare, at den er forkert.

Hvis vi skal forklare, hvorfor Danmark var et relativt set højt udviklet og velstående samfund allerede i slutningen af 1800-tallet – altså hvorfor de folkelige bevægelser så at sige kunne overtage og videreudvikle et velstående samfund – skal vi nemlig tilbage til enevælden og især de embedsfolk, der dygtigt formåede at balancere forskellige hensyn og på forskellige måder fik landet integreret i de moderniseringsprocesser, der begyndte i 1700-tallets Europa.

Per er selvfølgelig ganske klar over, at for eksempel andelsbevægelsen ikke skal skrives helt ud af historien, og han præsenterer lødigt den forskning, herunder også den nyere samfundsvidenskabelige forskning, der har betonet vigtigheden af landbrugsbrugssektoren, organisationerne og forhandlingsøkonomien. Men historien skal ikke begynde med disse ting.

Det gjorde hans egen forskning i øvrigt heller ikke. I 1977 forsvarede Per sin doktordisputats om de danske provinskøbmænd i perioden 1815-47,³⁾ og allerede her udviklede han den tankegang, at gennembruddet for den moderne markedsøkonomi ikke kom med systemskiftet i 1848-49 og de efterfølgende love om næringsfrihed, men derimod var vel undervejs under den sene enevælde. I dette bind er historien grundlæggende den samme. Men hvor den unge Per viste os, at vigtige udviklinger var i gang, før de nationalliberale kom til magten i midten af 1800-tallet, har den ældre Per forsøgt at udvikle et mere udbygget svar på, hvad der egentlig var i gang. Det interessante er, at det, der var sat i gang, også var en form for liberalisme eller borgerlig økonomi; det skal jeg vende tilbage til.

For at kunne udvikle et sammenhængende svar tager han afsæt i teori, nærmere bestemt Douglas Norths bidrag til institutionel udviklingsøkonomi.⁴⁾ Her er det grundlæggende synspunkt, at en økonomi kan være mere eller mindre for åben for samfundets medlemmer, og hvis et lands elite ikke besidder helt særlige ressourcer, så er en åben økonomi kort fortalt vejen til økonomisk vækst. En åben økonomi kræver imidlertid regulerende institutioner, og her er Pers påstand i al sin enkelthed, at de mest fundamentale af disse institutioner ikke blev udviklet med den økonomiske liberalisme i 1800-tallet, men under enevælden.

Lidt firkantet formuleret er det Pers synspunkt, at man således kan adskille økonomisk modernisering (den åbne økonomi) fra politisk modernisering (demokrati), og gør man det, så bliver heltene bag den økonomiske modernisering hverken bønder, arbejdere eller nationalliberale ideologer, men derimod den elite i det før-demokratiske Danmark, der indså, at en moderne økonomi er en åben økonomi. Det er kort fortalt bindets budskab, at selv om denne elite af gode grunde ikke kendte til moderne udviklingsøkonomi og først fra 1770'erne kendte til Adam Smith, der dybest set sagde det samme, så gjorde de mere eller mindre (ud fra en økonomisk betragtning) alt det rigtige. De igangsatte en økonomisk modernisering uden politisk modernisering, ikke ulig Tysklands udvikling i 1800-tallet eller Kinas udvikling i de seneste fire årtier.

Per er ikke den første historiker, der betragter enevælden i dette positive udviklingsperspektiv (han henviser f.eks. til Ole Feldbæk og dennes elever Anders Monrad Møller og Erik Gøbel, og vi kunne tilføje, at politologen Tim Knudsen med henvisning til samme teoretiske ramme har givet enevælden en lignende betydning i sin demokratihistorie),⁵⁾ og han er heller ikke den første til at pille i den danske "grundfortælling", der begynder med landboreformerne og kulminerer med velfærdsstaten (her henviser han bl.a. til Thorkild Kjærgaard og Michael Bregnsbo).⁶⁾ Men med dette bind er de forskellige stumper i den økonomiske modernisering for første gang skrevet sammen i en syntese, der bygger på en omfattende læsning i stort set al relevant historisk grundforskning. Sagt med andre ord: vi har haft en masse analyser af for eksempel provinskøbmænd, landboreformer, handelskompagnier og meget mere, men først her sættes det sammen i en stor fortælling, vel at mærke den sande fortælling. Det er bindets idé.

Derudover er det særlige ved Pers bidrag, at han tildeler samfundets entreprenører en afgørende rolle. Det politiske system står også centralt, fordi det skaber og opretholder de formelle institutioner, men det er private aktører, der benytter sig af den åbne økonomi og således skaber den økonomiske vækst. Heraf følger værkets helt afgørende identifikation af erhvervshistorien som en fundamental disciplin i studiet af moderne historie: idet den åbne økonomi skaber den borgerlige økonomi, er det helt afgørende for historikere at have en disciplin, der afdækker erhvervsstrukturer og inddrager erhvervslivet i forklaringer af moderne samfundsudviklinger. Teoretisk bygges der på Josephs Schumpeters idé om den innovative entreprenør som afgørende for den dynamik, der kendetegner kapitalismen.⁷⁾ Han påpeger i den forbindelse vigtigheden af, at Danmark geografisk set kan betragtes som "semiperiferi", hvormed menes, at skelsættende innovation i reglen er kommet udefra og derfor med et lille tidsligt efterslæb – omvendt har efterslæbet netop været lille, fordi vi har haft gode forbindelser til de førende lande og (både "oppefra" og "nedefra") har været dygtige til at overføre innovationer hurtigt og effektivt. Han taler i den forbindelse om "den adaptive entreprenør" som en særligt vigtig ideotype i dansk er-

44 hvervshistorie. Sat på formel er påstanden således, at enevælden skabte rammerne for, at danske entreprenører fra et tidligt tidspunkt havde stabile rammevilkår samt adgang til viden og innovation, som i forskellige brancher og perioder førte til personlig rigdom for de bedste og til økonomisk vækst for hele samfundet.

For at få hold om dette temmelig omfattende projekt indfører Per to fundamentale tredelinger, som trækkes igennem hele værket. For det første sondres mellem de tre grundsektorer, som økonomer har kendt i hele den behandlede periode: den primære (udnyttelse af naturressourcer), den sekundære (industri og produktion) og den tertiære (handel og service). For det andet oscilleres der i kortlægningen af disse tre sektorer frit imellem tre niveauer for beskrivelse og forklaring: 1) mikro-niveauet (personer, virksomheder, organisationer mv.), 2) det nationale niveau (lovgivning, institutioner, erhvervsstrukturer mv.) og 3) det internationale niveau (økonomiske konjunkturer, industrielle revolutioner, transnationale udvekslinger mv.). Og tilsammen giver det så et billede af den danske økonomis udvikling i hele perioden og med inddragelse af alle relevante faktorer.

INSTITUTIONER OG INFRASTRUKTUR

Et par gange nævnes den franske strukturhistoriker Fernand Braudel, og Per støtter franskmandens idé om at skrive kapitalismens fundament tilbage til handelscentrene i tidlig moderne,⁹⁾ ligesom han deler den fundamentale tilbøjelighed til at lede efter lange linjer og dybe mønstre. Men da Danmark ikke var et af de vigtige handelscentre i renæssancens Europa, begynder historien om den danske kapitalisme først i 1700-tallet, nærmere bestemt i 1720'erne og 1730'erne. Først i denne periode begyndte de magthavende i enevælden for alvor at udvise interesse for en generel udvikling af landets erhvervsliv. Stræben efter velstand gennem handel var såmænd ikke noget nyt, og vigtige juridiske fundamenters såsom kontraktfrihed og beskyttelse af privat ejendom var på plads med Danske Lov fra slutningen af 1600-tallet. Men det var i 1720'erne og 1730'erne noget nyt, at ledende skikkelser gjorde sig omfattende tanker om forbedringer af forskellige sektorer af landets økonomi. Otto Thott nedfældede for eksem-

pel i 1735 en række erhvervspolitiske anbefalinger, Kommercekollegiet blev omdannet samme år; og fra 1750'erne tog det for alvor fart med flere kommissioner, der beskæftigede sig med forskellige dele af landets økonomi. Det var også i den periode, at enevælden mere systematisk begyndte at indhente udenlandske eksperter og sende embedsmænd på studie-ophold i de førende lande.

På den baggrund udvikledes ikke mindst landets infrastruktur. Det danske hovedvejssystem stammer i alt væsentligt fra denne periode, ligesom kanaler blev projekteret og i mange tilfælde også anlagt, primært efter engelsk forbillede. Kanalen ind til Odense, landets dengang næststørste by, er blot ét fremtrædende eksempel, det kæmpe arbejde med anlæggelsen af den lange Ejderkanal et andet. Der var også planer om en kanal fra København til Korsør, men de planer blev opgivet. Man tænkte sagerne grundigt igennem. Det blev også grundlagt og udbygget en lang række havne, og alle større byer fik havnekommissioner. Periodens omfattende udbygninger af postvæsenet er et parallelt eksempel på udvikling af landets infrastruktur, hvor man vel at mærke i høj grad var opmærksomme på den økonomiske betydning af at kunne få hurtige informationer fra verdensmarkederne.

Selv om den finansielle sektor ikke indtager en central rolle værket, så kommer den dog på banen som noget af det, der så at sige kom på plads som en form for infrastruktur under den tidlige enevælde. Der var således tidligt et veletableret kreditsystem, hvor især handels- og bankierhusene i Hamborg var vigtige, men enevælden gjorde også vigtige tiltag i forhold til etablering af et selvstændigt dansk kreditsystem. Kurantbanken oprettelse i 1736 er blot ét eksempel, initiativer til beskyttelse af vekseldstedelser er et andet. Enevældens embedsfolk var klar over vigtigheden af, at private aktører kunne låne penge, og at lån på den anden side kunne gives med sikkerhed i forskellige former for pant. På den måde stabiliseredes det private kreditmarked, ligesom også aktieselskaber og private banker begyndte at vokse frem.

Ved siden af disse ting skete der under enevælden en betydelig og målrettet kvalifikation af den danske arbejdsstyrke, for eksempel gennem indførelsen af obligatoriske grundskole-

forløb og gennem tiltag for folkesundheden. Resultatet af det alt sammen blev, at hele landet og især købstæderne kom ind i en rivende udvikling op igennem 1800-tallet, og at der var grundlag for, at en stor del af befolkningen kunne integreres i de hastigt voksende erhvervssektorer.

LANDBRUGETS STORVIRKSOMHEDER

I enevældens periode var den primære sektor både socialt og økonomisk den dominerende, og det hører til bindets mest nytænkende sider, at sektorens udvikling konsekvent betragtes i et moderne virksomhedshistorisk lys. De store godser var således nogle af landets mest komplekse virksomheder, med en ofte anseelig administrativ stab og en godsforvalter i spidsen. Per tegner på den baggrund et billede af de store godser som periodens førende "storvirksomheder", hvor tidens innovationer fandt sted. Her eksperimenteredes med nye metoder til for eksempel dyrkning og til korntørring, ligesom de bedste meget målrettede op søgte den nyeste viden og rejste til udlandet for at finde inspiration. Det var også på godserne, der efter hollandsk forbillede indførtes moderne mejerimetoder (hvad andelsbevægelsen senere byggede videre på), og det var også fra denne kant, man engagerede sig i etablering af institutioner til cirkulation af landbrugsfaglig viden, for eksempel Landhusholdningsselskabet, der blev oprettet i 1769. En af forløberne for det selskab var det såkaldte "Ager-Akademi" i Slesvig, der blev oprettet i 1762 efter inspiration fra udlandet og med selveste A.G. Moltke som formand. Den praktiske udformning stod nationaløkonomen Chr. Martfeldt for, og han havde opholdt sig i Holland, Irland og England i 1760'erne. Det er således en vigtig pointe i værket, at inspirationer ikke kun hentede fra Tyskland, men at der også var stærke forbindelser til Frankrig, Holland og de britiske øer. Den drivende kraft i denne modernisering af den danske landbrugssektor var altså eliten, og deres metode var at bygge på viden og erfaringer fra de førende lande på de forskellige områder.

Det sjove er naturligvis, at de store godsejere dermed kommer ind på scenen i en anden rolle, end vi er vant til at se dem. Godsejerne gives således også en nøglerolle i forbindelse med

landboreformerne i slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet, hvor det i øvrigt er vigtigt at sondre imellem for eksempel udskiftning, udfasning af hoveri, overgang fra fæste til arvefæste og ikke mindst overgang til selveje. Fælles for alle disse ellers forskellige aspekter af "landboreformerne" er imidlertid, at de kan betragtes i et strengt økonomisk perspektiv. Udskiftning handler helt grundlæggende om effektivisering gennem en individualisering af bruget, hoveri var nok umoralsk, men efter manges mening også ineffektivt, arvefæste giver et incitament til at efterlade et velfungerende landbrug, og overgang til selveje handlede i mange tilfælde om noget så simpelt som frasal og koncentration af storvirksomhedernes drift på hovedgårdene. Landboreformerne opløses med andre ord i forskellige processer, der alle betragtes i et virksomhedshistorisk perspektiv fremfor et overordnet idealistisk.

Mange af disse forandringer af den centrale sektor i landets økonomi støttedes som bekendt af forskellige godsejere, men der var også mange, der var imod forskellige dele af forandringerne. Men her var det afgørende, at enevælden konsekvent søgte at afbalancere forskellige hensyn, og hele vejen havde en sikring af bøndernes retssikkerhed som en rød tråd. Dette tolker Per ikke som en idealistisk vision om en mobilisering fra ned, men som en naturlig forlængelse af traditionen for at sikre stabile institutioner og juridiske forhold. På den baggrund skabtes den virksomhedstype, der blev grundstammen i den danske landbrugssektor helt frem til slutningen af det 20. århundrede, nemlig det selvejende familiebrug. Man bør dog ikke overbetone graden af brud. Mange fæstere var tøvende over for at prøve kræfter med selveje, og der var perioder, særligt efter krisen efter Napoleonskrigene, hvor tendensen gik den modsatte vej. Så sent som i 1860 var 35 % af gårdene på øerne (hvor de gamle stamhuse især lå) stadig fæstegårde, og først med lensaflysningen i 1919 afvikledes de sidste rester af den gamle struktur.

Moderniseringen af den danske landbrugssektor skal med andre ord fortælles "fra oven". Selv om Landbohøjskolen først slog dørene op for sine første elever i 1858, så var forud gået generationers arbejde i forskellige selskaber, institutter og foreninger.

46 KOMPAGNIER OG KØBMÆND

Næstefter den primære sektor var handelssektoren den vigtigste. Særligt københavnske købmænd var allerede i 1600-tallet godt integreret i europæiske handelsnetværk, og op gennem 1700-tallet virkede enevælden målrettet for at videreudvikle denne del af økonomien. Velkendt er det således, for eksempel i de almindelige oversigtsværker, at enevælden efter udenlandsk, især hollandsk, forbillede oprettede privilegerede handelskompagnier, der fik monopol på forskellige dele af handelen i København, ligesom København fik vigtige monopoler på udenrigshandel generelt. Dette skabte nogle af datidens gigantvirksomheder, for eksempel Asiatic Kompagni, hvor private aktionærer i høj grad benyttede sig af deres politiske forbindelser til personlig berigelse. Da Danmark samtidig var et neutralt land i flere af periodens store konflikter, var vejen banet for den florissante periode, hvor nogle af landets største formuer blev skabt, og palæerne omkring Kgs. Nytorv blev opført. Schimmelmans omfattende handelsvirksomhed er et af de mere kendte og iøjnefaldende eksempler på det, Per kalder periodens "hofkapitalisme" – altså en kapitalisme, der udviklede sig på baggrund af kontakter ind i hoffet og dermed det politiske system.

Mere interessant, men også mindre velkendt, er det, at enevælden frem gennem 1700-tallet konsekvent virkede for at nedbryde privilegier og for at lette adgangen. Det er her Pers gennemgående påstand, at særligt handelssektoren viser, at enevælden udviste en tidlig interesse for at liberalisere handlen og for at åbne forskellige markeder. Det gjaldt for eksempel handlen med stude, hvor godserne førhen indtog en privilegeret stilling, men hvor forskellige liberaliseringer fandt sted mod slutningen af 1700-tallet. Det samme gjorde sig gældende i det store handelsborgerskab i København, hvor der søgtes en balance mellem ikke at udfordre de store, gamle familier, men samtidig åbne op for nye kræfter. Man var simpelthen i stigende grad klar over, at konkurrence ville presse priserne, vel at mærke længe før Adam Smith. I forlængelse heraf vises det også, hvordan handelen på helt konkrete områder blev liberaliseret fra og med midten af 1700-tallet. Det gjaldt for eksempel sukkerhandelen, hvis betydning vurderes meget højt i dette bind. Grundlaget for sukkerets betydning

for Københavns havn var de vestindiske kolonier, og handlen på dem var oktrojeret til Vestindisk-guineisk Kompagni. Allerede i 1750'erne blev der dog taget initiativer til en vis liberalisering af handelen, forskellige privatiseringer af bl.a. raffinaderier fandt sted i 1760'erne og den endelige frigivelse af store dele af den udenlandske handel skete i 1770'erne. Samtidig hermed beskyttede enevælden de danske virksomheder ved at lægge told på udenlandsk sukker, så den indenlandske efterspørgsmål blev rettet mod danske udbydere. Samlet set tegnes således et billede af en faktisk ret klog erhvervs politik, der hverken kan betegnes som merkantilistisk eller liberalistisk. Linjen var snarere helt jordnært at beskytte danske erhvervsaktører, når de var under opbygning, for derefter at sætte konkurrencen mere fri, når virksomhederne kunne klare sig i den internationale konkurrence. Storbritannien gjorde noget tilsvarende i samme periode, ligesom Tyskland og USA gjorde i begyndelsen af det 20. århundrede, og Japan gjorde det i midten af det 20. århundrede.⁹⁾

Det antydes værket igennem, at enevældens elite i diverse kommissioner og udvalg var ganske klar over mange af disse mekanismer, eller i hvert fald havde en intuitiv eller måske snarere pragmatisk forståelse for dem. Men det står lidt uklart, hvor dybt den teoretiske bevidsthed egentlig stak, og hvorfra ideerne blev importeret. Men det skitserede billede passer fint med hovedlinjen i nyere idéhistorisk forskning af bl.a. Istvan Hont, der har betonet, at Adam Smiths hovedværk om nationernes velstand nok snarere skal betragtes som en samling af en hel periodes mere fragmenterede indsigter end en revolutionær traktat af helt nye ideer.¹⁰⁾

Resultatet blev, at markedet også inden for denne sektor blev åbnet op. Det mest iøjnefaldende eksempel på det er i øvrigt ikke, at storborgerskabet i København i stigende grad blev åbent for dygtige handelen af jævn byrd, men at en lang række provinskøbmænd særligt efter Napoleonskrigene begyndte at gøre sig gældende. C.F. Hage i Stege fremhæves som eksempel på denne type, der i modsætning til tidligere begyndte at få omfattende internationale forbindelser og således drev handelsvirksomhed på en anden måde end tidligere tiders provinskøbmænd.

INDUSTRI OG PRODUKTION

For at fuldende billedet inddrages også den mod slutningen af perioden voksende produktionssektor. Også her er hovedbudskabet, at fundamentet for den danske industrisektor skal skrives tilbage til enevælden.

Der er selvfølgelig ikke noget nyt i, at enevælden allerede i midten af 1700-tallet virkede meget målrettet for oprettelse af manufakturer, datidens fabrikker, og at flere af landets godsejere eksperimenterede med forskellige former for fabriksdrift. Det var helt i tråd med den merkantillistiske grundtanke, at et land kunne stille sig handelsmæssigt stærkt, hvis det selv fremstillede kvalitetsprodukter og således ikke var tvunget til at importere. Statsoprettede manufakturer, direkte statsstøtte til private fabrikker samt toldbeskyttelse og importforbud for industrivarer er således en velkendt del af 1700-tallets økonomiske historie.

Det er imidlertid den traditionelle opfattelse blandt historikere, at disse tidligere forsøg på statsindustri i alt væsentligt var en fiasko. Det har været fremhævet af mange økonomiske historikere, herunder i det store værk om Danmarks industrihistorie, der på trods af mere end en halvt århundrede på bagen stadig er det grundlæggende værk om de tidlige faser.¹¹⁾

Her søger Per at anlægge et mere nuanceret syn på perioden. Han slår ganske vist fast, at staten i første omgang havde begrænset succes på området, ikke mindst inden for tekstilbranchen, hvor eksporten forblev meget begrænset, og hvor hjemmemarkedet slet ikke kunne bære de store virksomheder. Men man må imidlertid ikke være blind for, at afprøvning af ny teknologi på de statslige manufakturer fik stor betydning for industrialiseringsprocesser senere i 1800-tallet. Dette gjaldt ikke mindst de statsdrevne anlæg i det militært-industrielle kompleks, der lå i nærheden af København. Fra dette kompleks kan der således trækkes en række teknologi-, institutions- og personalhistoriske linjer til senere industrialiseringsforløb. Det gjaldt ikke kun statens Orlogsværft på holmen i København, hvor landets første dampmaskiner blev integreret i driften i 1790, men også f.eks. Kronborg Geværfabrik i Hellebæk, klædefabrikken i Hørsholm og Frederiksværk Kanonstøberi og Krudtværk. Også inden for andre brancher, for eksempel i forhold til glasindustrien, hvor Holme-

gaard Glasværk er en virksomhed, der kan skrives tilbage til enevælden, fik periodens etableringer langtrækkende betydninger; men ingen steder var forbindelserne tydeligere end inden for jern- og metalindustrien.

Kanonværket i Frederiksværk kan således skrives helt tilbage til begyndelsen af 1750'erne, og fra J.F. Classen overtog anlægget i slutningen af 1750'erne, var det en eksplicit målsætning, at Frederiksværk skulle blive "en lærerig Kunstscole for at opklække nyttige Kunstnere og Professionister".¹²⁾ Tidens sprogbrug var en anden, men de tekniske indsigter, der blev oparbejdet og videregivet bl.a. i Frederiksværk, blev senere afgørende for den bølge af jernstøberier og maskinfabrikker, der blev grundlagt i de første årtier af 1800-tallet, f.eks. Meldahls jernstøberi i København (1811), C.F. Weiss' jernstøberi i Horsens (1831) og M.P. Allerups jernstøberi i Odense (1836). Disse personer var som mange andre entreprenante skikkelser under den tidlige bølge af private industriforetagender teknikere, der var oplært inden for branchen, og som derfor stod på skuldrene af tidligere udviklinger. Senere i 1800-tallet blev fabrikation af landbrugsmaskiner en særligt stærk del af dansk industri, hvor det altså er en tanke værd, at tråden kan trækkes helt tilbage til Frederiksværk, hvor der også produceredes landbrugsredskaber.

ENEVÆLDEN ELLER DET BORGERLIGE SAMFUND?

Selv om tendensen således kontinuerligt er at trække tråde tilbage i tid, er der især to perioder af opbrud, der går igennem bindet. For det første er det et gennemgående træk, at 1760'erne og 1770'erne betragtes som en periode præget af liberaliseringer og forandringer. Det var især i denne periode, at enevælden målrettet gjorde op med merkantilismens mest firkantede doktriner og for alvor åbnede den danske økonomi og således begyndte at forlade "hofkapitalismen". For det andet betones vigtigheden af Napoleonskrigene og den efterfølgende økonomiske krise. Selv om der også kan trækkes mange linjer på tværs af dette brud, og selv om enevælden på forskellig vis støttede nogle af de virksomheder, der kom i krise, så fremtræder denne fase på det virksomhedshistoriske plan som et tidehverv med en bølge af

nye aktører og etableringer. Selv om allerede åbningerne i midten af 1700-tallet førte til nye former for social mobilitet, hvor exceptionelt stræbsomme og dygtige unge af jævn herkomst kunne komme til tops i for eksempel det københavnske storborgerskab (Niels Ryberg er blot ét eksempel), så førte åbningerne efter Napoleonskrigene til endnu stærkere grader af social mobilitet gennem drift af privat virksomhed.

Men bag ved disse brud er den store og gennemgående historie altså, at økonomien gradvist blev åbnet for nye aktører i perioden fra midten af 1700-tallet til midten af 1800-tallet, og at der dermed skete en gradvis afløsning af den gamle "hofkapitalisme" til fordel for en "personlig kapitalisme". Ifølge Per lå der en mere eller mindre klar strategi bag denne proces. Det var enevælden, der med sans for balancerne i samfundet hele tiden sørgede for, at landets økonomi var i en god udvikling, og som således afleverede en totaløkonomi i balance. Vi hører desværre ikke meget om processer, uenigheder og fraktioner omkring hoffet og i centraladministration, og vi hører heller ikke meget om, hvordan de selv tænkte og talte om det, der konsekvent kaldes "liberaliseringer". Det politiske system gøres til en "sort boks", hvor erhvervshistorikeren egentlig mest interesserer sig for, hvad der kom ud af den, nemlig rammevilkårene, og her altså finder en entydig tendens.

Personligt føler jeg mig overbevist om de store linjer. Den danske økonomi undergik en betydelig modernisering under enevælden, og det var utvivlsomt en vigtig baggrund for, at landet ved indgangen til industrialiseringens og urbaniseringens epoke økonomisk set stod stærkt. Vi må vente til de næste bind med at få historien om, hvad arven fra enevælden mere strukturelt betød den danske kapitalismes senere udvikling – og i hvilken grad det egentlig giver mening at tale om en dansk kapitalisme, eller om forskellene på tværs af tid til sidst kommer til at stå stærkest.

Men jeg kan ikke undlade at diskutere blot et enkelt forhold. Det handler om brugen af "enevælden" som nærmest altforklarende struktur. Begrebet bruges igen og igen. Det var enevælden, der sikrede konkurrence i alle tre sektorer, det var enevælden der skabte det professionelle bureaukrati og moderniserede landet, og det var således enevælden, der på en måde skabte sine egne banemænd.

På den ene side giver det god mening. Enevælden er en slags synonym for "staten", og det er vel bindets primære budskab til nutidens politisk-økonomiske diskussion, at selv om moderne liberal teori rummer mange sandheder om udvikling og vækst, så må vi ikke være blinde for den historisk set store betydning af indgreb og koordinering fra statsside. Per mener, ligesom Douglas North, at der næppe kan findes en magisk formel for den rette grad af økonomisk koordinering – landenes og menneskenes forskellige situationer på tværs af tid og rum tillader det simpelthen ikke. Men man mærker også, at bindet er "tænkt" i 00'erne, hvor markedstanken stod stærkt, hvortil Per har ønsket at formulere en historisk replik. Pointen er kort fortalt, at staten for eksempel kan tænke mere langsigtet end private aktører har tendens til, og at den kan bidrage til at sikre balance og kontinuitet.

Så vidt giver fokus på enevælden god mening. På den anden side hører vi dog forbavsende lidt om kongerne og hoffet i dette bind, og som begreb bidrager enevælden et eller andet sted til at opretholde en kronologi, som handler om, at det gamle og det nye mødes i midten af 1800-tallet. Som periode rækker enevælden som bekendt fra 1660'erne til 1848, og det er jo slet ikke kronologien her. Tværtimod er den store historie her, at den enevældige elite i høj grad også var private aktører, at borgerskabet møvede sig ind på scenen, og at liberale værdier, også hos mange godsejere, skridt for skridt blev de bærende i samfundet, vel at mærke i det økonomiske før det politiske. Hvad enten det handler om retssikkerhed, embedsværkets professionalisering, åbning af markeder, flidsetik, fremkomsten af private virksomheder, social mobilitet eller om uddannelsesinstitutionerne, så handler det om borgerskabets værdier og fremvækst. Og hvis det er rigtigt, er der så ikke snarere tale om en periode, der begynder i midten af 1700-tallet, og som slutter med den første verdenskrig og den moderne reguleringsstat? Det er et perspektiv, som bindet på en måde lægger op til, men uden at udvikle – at vi ligesom andre lande i Vesteuropa havde et såkaldt "langt" 19. århundrede, der i stadig stærkere grad blev præget af den borgerlige tankegang, der aldrig for alvor har fået sin egen Danmarkshistorie. Nogle fortællinger bliver sværere at fortælle efter dette bind, men der står ikke kun én tilbage.

Noter

- 1) Per Boje: *Vejen til velstand – marked, stat og utopi: Om dansk kapitalismes mange former gennem 300 år, bd. 1: Tiden 1730-1850* (Odense, 2014) s. 31.
- 2) *Ibid.* s. 31.
- 3) Per Boje: *Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold, 1815-1847* (Aarhus, 1977).
- 4) Feks. Douglas C. North: *Institutions, Institutional Change and Economic Performance* (Cambridge UK, 1990).
- 5) Se f.eks. Tim Knudsen: *Fra enevælde til folkestyre: Dansk demokratihistorie indtil 1973* (København, 2006).
- 6) Se f.eks. Thorkild Kjærgaard: "Gårdmandslinjen i dansk historieskrivning", *Fortid & Nutid*, bd. 28/2 (1979), s. 178-191 og Michael Bregnsbo: "Den danske vej: Om traditionen for den danske konsensuskultur", *Historie/Jyske samlinger* 1996/2, s. 312-327.
- 7) Joseph A. Schumpeter: *The Theory of Economic Development* (New Jersey, 1934).
- 8) Fernand Braudel: *La dynamique du capitalisme* (Paris, 1985).
- 9) Se f.eks. Thomas K. McGraw: *Creating Modern Capitalism: How Entrepreneurs, Companies, and Countries Triumphed in Three Industrial Revolutions* (Cambridge MA, 1995).
- 10) Istvan Hont: *Jealousy of Trade: International Competition and the Nation-State in Historical Perspective* (Cambridge MA, 2005).
- 11) Axel Nielsen, Aksel E. Christensen & J.O. Bro-Jørgensen: *Industriens Historie i Danmark*, bd. 1-3 (København, 1943-44)
- 12) Boje (2014), s. 221. Citeret efter C. Nyrop.